Veritas 38(2023) s. 1–14

BIRTHE SJÖBERG

En vänsterliberal klädd i luva

Viktor Rydberg var, tillsammans med Jonas Philipsson, redaktör för den politisk-satiriska tidningen *Tomtebissen* som utgavs 1857, och han bidrog också med 39 artiklar i dess tjugofyra nummer. Jag menar att tidningen har en välförtjänt plats i den svenska pressens historia, och det är vad jag vill visa i denna artikel, som bygger på ett föredrag vid Viktor Rydbergsällskapets årsmöte 2023. Tonvikten ligger på tidningens namn – som i våra dagar kan vara vilseledande – och på dess politiska tillhörighet, belyst genom exempel från Rydbergs texter. Alla hans artiklar i *Tomtebissen* finns tryckta, med kommentarer, i min bok *Den politisk-satiriske Rydberg*, och alla sidhänvisningar i min löpande text hänvisar till denna bok.[1]

[1] Birthe Sjöberg, *Den politisk-satiriske Viktor Rydberg. Tomtebissen 1857*, Hedemora: Gidlunds förlag 2009.

En första fråga man med rätta kan ställa är *varför* Rydberg och Philipsson valde just namnet Tomtebissen. Idag tänker de flesta förmodligen på jultidningar när de hör namnet. Men 1857 väckte det andra associationer. Vid den här tiden var jultomten nämligen okänd för svenska julfirande familjer. Det var julbocken som utförde hans arbete.

Rydberg och Philipsson, som i tidningen uppträder som skribenterna Nisse och Puck, använde omväxlande orden bisse, nisse och tomte. Orden har samma innebörd men till skillnad från nisse och tomte så används det dialektala bisse sällan idag. Ordet nisse kommer från danskan och norskan medan tomte är inhemskt och kommer från ordet tomt.

Tomtarna har funnits med i folktron sedan långt tillbaka i tiden. Första gången de nämns i skrift är på 1300-talet i Heliga Birgittas uppenbarelser. Där berättas om ett besök på en gård där ägarna ”dyrka ok hedhra *tompta gudhi ok gaa ey til kirkio*”.[2] De ger den lille tomten mat och dryck med syftet att blidka honom. Hon påpekar att det är avgudadyrkan och vill därför förbjuda tomtedyrkan.

Drygt två sekler senare tar även Olaus Magnus itu med tomtetron när han reser kring i Norrland. Han berättar i *Historia om de nordiska folken* att människorna där tror att tomten, i mänsklig skepnad, tjänar dem genom att utföra arbete på nätterna samt sköta hästar och boskap. Men, skriver han, de tror också att tomten likt Satan kan tillfoga stor skada ”i det de störta hus

[2] *Himmelska uppenbarelser* (*Revelaciones celestes*, 1497), i *Heliga Birgittas Uppenbarelser*, Tredje bandet, Sjette Boken, 1857–1884, s. 197.

öfver ända, förgöra boskap, förhärja åkerfält och ödelägga borgar och vattendrag".[3]

I sin programförklaring i första numret av *Tomtebissen* anknyter Rydberg och Philipsson till folktrons små tomtar. Skämtsamt meddelas att de åtagit sig uppgiften att hjälpa de två bissarna Nisse och Puck genom att "öfvertaga förläggarskapet" av tidningen. De låter bissarna därefter förklara att tidningen ska bli "en så trogen bild som möjligt af en äkta Tomtebisse… glad på ytan, men allvarsam på botten… godlynt, men derför icke hvad man kallar flat" (s. 45 f.).

I programförklaringen "Tomtebissarne göra reda för sig" beskrivs de gamla gårdstomtarna med tillägget att de inte finns enbart på landsbygden. Nej, i "alla grenar af mensklig verksamhet sluta de sig, – i osynlig måtto förstås, – till den arbetsamme och redbare, han må befinna sig på samhällets högsta eller lägsta trappsteg." Bissen hjälper den stackars sömmerskan med de värkande ögonen att få klart sitt arbete i tid men också skalden genom att lysa med lyktan i hans "tankars verkstad" när dennes "fantasi arbetar, för att gifva form och innehåll åt de dunkla gestalter, som röra sig i djupet af hans själ". Dessutom hjälper han en statsman, det vill säga om denne är osjälvisk och "för folkets sanna väl" (s. 43).

Men bissarna har även en annan sida. De är fiender till elaka människor och spelar dem många spratt. Vidare gömmer de den giriges skatter så väl att de inte kan hittas. De missleder den egennyttige, får den late att bli uttråkad, väcker brottslingens

[3] Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken*, Bok 3, *Om vidskepelse och afgudadyrkan hos de nordiska folken*, red. Johan Granlund, Litteraturbanken 2010, s. 169. Texten översattes från latin till svenska först 1909–1925.

samvete samt luggar falska politiker och fega rådgivare ”så att hårtestarne flyga” (s. 44).

Redan i programförklaringen avslöjar Rydberg och Philipsson att de drivs av den tidiga liberalismens ideal. De avslutar förklaringen med orden:

> Se der vårt program! Hvad vår *färg* beträffar torde den upplysning vara tillräcklig, att vi hvarken lida af den legitimistiska hvitsoten eller af den blaserade gråhet, som anses så intressant i vissa kretsar. Vi äro af en frisk hy… en smula rödlätta tillochmed… okonstlade och oförderfvade naturens barn! (s. 46)

Med uttrycket ”den legitimistiska hvitsoten” avses de som kritiklöst stödde regeringen, och med ”den blaserade gråhet” syftar de på ”gråliberalerna” som stödde Oscar I:s ministär. Vid den här tiden kritiserades gråliberalerna hårt inom den liberala vänstern. Även Lars Johan Hierta kritiserades eftersom han ansågs gå gråliberalernas ärenden (s. 42).

Tomtebissen som fanns porträtterad på tidningens framsida hade luva, lykta och käpp. Teckningen hade visserligen tryck i svart – men i den senare artikeln ”Tomtebissen går till hofs” får man veta att luvan var röd. Vid hovet, skriver bissarna, fick den ”röda mössan ej vara med” (s. 199). Anledningen till att luvan förbjöds vid hovet är lätt att förstå om man känner till dess historiska bakgrund. Det blir också uppenbart *varför* Rydberg och Philipsson låter bissarna bära just röda luvor.

Den röda luvan hade nämligen sitt ursprung i den frygiska mössan som fanns i Grekland under antiken. I Romarriket bars den av frigivna slavar för att visa att de var fria. Men orsaken till att tomtebissen bar den röda luvan var framför allt att revolutionärerna använde den frygiska mössan under franska

revolutionen 1789. Då kallades den för frihetsmössa eller Jakobinmössa (s. 16). Allt detta kände Rydberg naturligtvis till! Inom parentes kan nämnas att mössan finns avbildad idag både i USA och på Kuba, i senatens emblem respektive Kubas statsvapen.

Det var säkerligen denna revolutionära anstrykning, tillsammans med folktrons uppfattning att hustomtarna bestraffade gårdens invånare om de inte uppförde sig som de borde, som var anledningen till att ett antal radikala tidningar vid den här tiden valde just tecknade tomtar som vinjetter och namn.

I Sverige var det Rydbergs och Philipssons *Tomtebissen* som kom först. Fem år senare kom *Söndags-Nisse* (1862–). I Danmark hade man emellertid varit före. Redan 1852 hade *Folkets Nisse* utgetts där.

När tomteillustrationerna dök upp i de här tidningarna så förknippade alltså många luvan med ett revolutionärt sinnelag. Det är inte heller förvånande att de nordiska politisk–satiriska

tidningarna fick Nisse-namn medan de engelskspråkiga fick Punch-namn. Nissen fyllde nämligen i den folkliga traditionen en liknande funktion som den engelska Punch-figuren gjorde inom kasperteatern. Båda kunde vända upp och ner på tillvaron och ställa till med förtret. Tomtebissen hade en käpp som tillhygge medan Punch hade sin knölpåk. Ett annat namn som ansågs lämpligt var Puck. Det hade hämtats från Shakespeares *En Midsommarnattsdröm* där Puck ställde mycket på ända. I Sverige fick vi 1901 den frisinnade politiska tidningen *Puck*.

Trots att likheterna mellan de olika figurerna är slående så var ändå *Tomtebissens* tomte med sin, lykta och käpp – och inte minst den röda revolutionära luvan – enligt mitt tycke den bästa symbolen för en radikal liberal tidning.

Fast nuförtiden förknippas röda luvor snarare med julfirande än med revolutionär liberalism. Vid de tillfällen som namnet Tomtebissen nämns i samband med Rydbergs texter finns det därför en stor risk att tankarna leds till dikten *Tomten* och till *Lille Viggs Äfventyr*. Ett exempel på ett missvisande ”förtydligande” är följande som finns i efterordet till faksimilutgåvan av *Lille Viggs Äfventyr*: ”Vid sidan av sitt medarbetarskap [i *GHT*] utgav han *redan* 1857 en *liten tidning* vid namn *Tomtebissen*” [min kurs.] (s. 18). Kanske övertolkar jag men eftersom själva innehållet i tidskriften inte nämns – och man dessutom har använt sig av Tomtebissen-vinjetten, den tecknade tomten, som illustration – ger formuleringen intrycket att *Tomtebissen* och *Lille Viggs Äfventyr* är samma slags berättelser med julanknytning.

Litteraturforskaren Torsten Hegerfors är ensam om att kommentera tidningens missledande namn: ”Tomtebissen är ingalunda, som man av namnet kunde förledas att tro, en publikation av oförargligt slag” (s. 19, not 28). Redan i en artikel

i *Samlaren* 1951 hade Hegerfors lyft fram tomtebissarna Nisse och Puck som ”fullfjädrade politiska och religiösa radikaler” (s. 11). *Tomtebissen* var varken någon jultidning eller något oförargligt skämtblad utan i högsta grad en politiskt aktuell tidning som angrep orättvisor i samhället. Tonen var skarp och politiskt konsekvent, även om åsikterna för det mesta framfördes med humor.

En annan forskare som i det här sammanhanget också bör lyftas fram är Hans Granlid. Han visade stort intresse för *Tomtebissen* och publicerade fyra artiklar från tidningen i *Vår dröm är frihet* (1973) (s. 20, not 37). Två av dessa hade tidigare kommenterats av litteraturhistorikern Karl Warburg. Det bör tilläggas att trettiofem artiklar inte nämndes över huvud taget.

Själv fick jag bevittna exempel på vad tomtetiteln kunde leda till. Första gången jag besökte Handskriftsarkivet på Kungliga biblioteket hittade jag de få nummer av *Tomtebissen* som fanns där i en dossier tillsammans med diverse julberättelser. Mitt intryck blev att man vid sorteringen av Rydbergsmaterialet dragit slutsatsen att *Tomtebissen* var ett slags julskrift.

*

Här kommer nu några textexempel från artiklarna. I ”Tomtebissen yttrar sig rörande Sveriges lifsfråga”, en artikel i första numret, argumenterar Rydberg starkt för ett ökat svenskt försvar. En viktig anledning till hans engagemang var Krimkriget som hade blossat upp 1853 och avslutats knappt ett år innan artikeln skrevs. Det var Frankrike, England, Sardinien och Osmanska väldet som hade stridit mot Ryssland. Under åren 1854–55 befann sig franska och brittiska flottor i Östersjön. Sjöfästningen Sveaborg besköts och Bomarsunds fästning på Åland förstördes (s. 56 ff).

Rydberg låter Tomtebissen utropa: ”Af med nattmössan, öppna ögonen, gäspa, sträck dig och – *vakna*! Tiderna äro farliga. Dina förposter slå redan alarm.” (s. 57) Den främsta anledningen till varningen var det upplevda hotet från Ryssland. Rydberg skriver att om Sverige inte stärker försvaret kommer landet att bli en vasallstat till Ryssland. Han tillägger att vi måste kunna se Ryssland ”stinnt i synen” och själv diktera vår historia, utan att ”de så kallade stormakterna” behöver ”plumpa i protokollet” (s. 60).

Det Rydberg syftade på med uttrycket ”plumpa i protokollet” var Frankrikes och Englands agerande i Krimkriget. Det förhöll sig så att när dessa länder hade förklarat Ryssland krig 1854 utövade de påtryckningar på Oscar I i syfte att få med Sverige–Norge i kriget. Villkoret som Oscar I ställde för att Sverige skulle gå med var att de allierade måste skicka trupper till Östersjön och ge garantier för Finlands återförening med Sverige. Nu blev det inte så eftersom ryssarna vid västmakternas angrepp på Sevastopol 1855 tvingades på defensiven. Oscar I blev besviken över att Norden hade övergetts till förmån för Krim. Enligt honom hade England och Frankrike angripit ”jättens lilltå” i stället för ”hans strupe”, nämligen St Petersburg.[4] Det är den här utvecklingen som var en av orsakerna till att Rydberg och andra ville ha en stark svensk armé.

Orsaken till Rydbergs varningar för ett ryskt angreppskrig var emellertid inte enbart Krimkriget. Det var också den tidigare konflikten i Finnmarken, vilken han kommenterar i februari och april. Norska fiskare hade skickat örlogsbåten Sleipner till Finnmarken för att skrämma bort ryska fiskare. Som svar hade ryssarna stängt Finnmarksgränsen för de norska samerna 1852.

[4] Sten Carlsson, *Svensk historia 2* (1961), 4:e uppl., Lund: Esselte 1981, s. 322 f.

Oscar I ansåg att ryssarna egentligen var ute efter att anlägga en isfri hamn i fjorden. Det blev så att Sverige-Norge 1855 i den s.k. novembertraktaten med Storbritannien och Frankrike förband sig att inte avstå något landområde till ryssarna eller bevilja dem någon betes- eller fiskerätt. Om ryssarna ställde sådana krav var västmakterna förpliktigade att ge Sverige-Norge militär hjälp (s. 78 och 136 ff). Men Rydberg åberopar de gångna händelserna och varnar: ”Tscherkasserna må piska Ryssarne huru tappert som helst, Sleipner må stampa med sina åtta fötter så mycket han orkar – det hjelper icke”. Han fortsätter:

> De der plattnosiga Slaverna med sina låga pannor och slafviska blickar kunna icke med så litet hejdas i sitt *framåtkrypande*. De äro en outrotlig ohyra, ett slags kackerlackor, som, man må döda så många man ser, icke desto mindre utbreda sig öfverallt i huset, der de finna ruttnande väggar. (s. 139)

Ett skrämmande uttalande som leder tankarna till de tyska nazisternas syn på slaverna och judarna under 1930- och 40-talet.

I februari skriver Rydberg ”Junkermoralitet” (s. 73–78). Han är upprörd över den klassbundna dubbelmoral som utnyttjas av adeln, och som sanktioneras av kungen och i viss mån av kyrkan. Genom att berätta om kapten Klöfverskjöld och dennes familj pekar Rydberg på orimligheten i dåtidens konventioner och lagar. Det man ansåg vara märkvärdigt, ja näst intill brottsligt, var att Klöfverskjöld gifte sig med sina barns mor som kom från en lägre samhällsklass. Äktenskapet ledde till att han avskedades från sitt regemente. Han blev alltså straffad för att han gått emot tidens konventioner och regementets regler och gift sig med den kvinna som han levt med i många år. Den

Klöfverskjöldska affären underströk därför, enligt Rydberg, hur det kunde gå för fattiga kvinnor som förfördes av män från den så kallade bättre klassen.

Rydberg uppmärksammar läsaren på en förordning från Gustaf III:s tid. I denna sägs att om mannen lämnar några riksdaler om året till kvinnan som hjälp till barnuppfostran så får hans namn inte nämnas. Han slipper straff och vanära. Mot detta ställer Rydberg kvinnans öde. Hon får dras med skammen och den ekonomiska utsattheten. Skulle hon drivas till självmord, blir hennes närmaste ytterligare straffade. Hon betraktas som en brottsling och begravs bland ”sjelfspillingarna”, skriver Rydberg. Det var så att det vid den här tiden fick en som begått självmord inte begravas på kyrkogården utan skulle i stället begravas av bödeln utanför dess mur. Om självmordet skett i sinnesförvirring kunde straffet mildras och någon annan än bödeln begrava offret. Sju år efter Klöfverskjöldsaffären tilläts begravning på kyrkogården, men bara om den utfördes i stillhet. Först 1894 togs även denna bestämmelse bort. Ända fram till 1932 kunde dessa olyckliga människors kroppar skickas till de anatomiska institutionerna i Lund och Uppsala (s. 74).

I kommentarerna kring behandlingen av människor som tagit sitt liv blottar Rydberg inte bara sin politiska liberala inställning utan också sin kritik av kyrkan. Han använder dessutom ordet junker i negativ betydelse. ”Junkermoralitet” blir synonymt med en reaktionär moral. I riksdagen fanns vid den här tiden en konservativ gruppering som kallades just för junkerpartiet (s. 74).

”Statistiska uppgifter från Afrika” publicerades i mars. Här lyfter Rydberg fram en fiktiv stat i Afrika som exempel på hur bra det blir när man övergår från monarki till republik. I den

här staten finns prins Camelo-Dromedarius, H.K.H. prins Hippopotamus och H.K.H. prins Jönsissimus. Det finns alltså tre prinsar liksom i den svenska kungafamiljen. Oscar I:s och drottning Josefinas söner Carl (senare Carl XV), Oscar (senare Oscar II) och August (s. 110 ff).

I monarkin i den afrikanska staten går 3 miljoner kronor till kungen och 6 kronor och 32 öre till vetenskapernas uppmuntran. Överskottet får kungen till grindpengar när han är ute och reser. När staten blivit republik förändras fördelningen av medel. Nu får kungen 9 900 kronor i pension och man ger 200 000 kronor till vetenskapernas uppmuntran. Mest satsar man på en fungerande armé.

En anledning till att Rydberg skrev artikeln var att Oscar I blivit allt sjukare. Rydberg och andra republikaner ansåg att det nu var ett ypperligt tillfälle att inte utse någon efterträdare utan i stället införa republik. Artikeln var ett led i denna argumentation (s. 110).

I artikeln ”Tidens tecken” som publicerades i november kritiserar Rydberg *Aftonbladet* och deras behandling av kronprins Karl som just blivit utsedd till ställföreträdande regent för Oscar I. Rydberg var besviken över att *Aftonbladet*, enligt honom, hade förlorat sin radikalism. Tidningen kritiserar inte monarkin som sådan, utan ger bara ”några visa råd” till den ställföreträdande regenten, skriver han (s. 211). Tidigare hade han argumenterat för att införa republik, både i januari och i april – alltså inte bara i artikeln ”Statistiska uppgifter från Afrika”.

I ”Midnattssamtal mellan Nisse och Puck” kan man läsa: ”I dag ber man om hemgift och pengar till möblering af ett palats; i morgon begäres anslag till blöjor, lindor och barn-skramla… Är

sådant kungligt och majestätiskt?" (s. 69) Tre månader senare i "Kortpengarna" skriver den godlynte tomtebissen ironiskt: "Prins Oskar och hans fästmö skola ju, enligt bibelns föreskrift, gifta sig, vara fruktsamma, föröka sig och uppfylla jordene. Och till allt detta fordras i våra dagar mer än en spottstyfver." (s. 143)

En annan anledning till kritiken av *Aftonbladet* var att tidningen stöttade gråliberalerna i representationsfrågan. Varken Hedlund eller Rydberg ville överge den radikala linjen med dess krav på gemensamma val och rösträtt för arbetarna. De var också på kollisionskurs med *Aftonbladet* när det gällde konventikelplakatets upphävande. Tidningen ansåg nämligen att det inte kunde upphävas, eftersom det var gällande lag. Rydbergs artikel slutar med följande uppgivna kommentar: "Hvem i alla tider kunde tänka sig att rabulisten af 1838 någonsin skulle bli den beskedlige medborgsmannen af 1857?" (s. 212)

I samma nummer som denna artikel fanns även "En liten husaga". Husagan kom att finnas kvar i många år, även om lagen om husaga förändrades 1858 – samma år som konventikelplakatet upphävdes. År 1858 kom nämligen bestämmelserna om att rätten till husaga skulle inskränkas till att gälla endast manligt tjänstehjon under arton år och kvinnligt under sexton. Rätten att utöva kroppsaga mot minderåriga tjänare kvarstod ända till 1920-talet, vilket inte minst många statare kunde vittna om. Den så kallade legostadgan avskaffades nämligen inte förrän 1926.[5]

[5] Lars Furuland, *Statare. Statarklassens historia i ord och bild till 30-årsminnet av sista statarlasset*, Stockholm, Nordiska museet, Sveriges radio 1975, s. 18.

Rydberg ansåg att lagen om husaga var barbarisk och att den var en ”skam för vår tid, vår nation och vår lära”. Hans artikel riktas mot husagan, men den är ännu mer riktad mot prästerskapet. Det har visat sig i riksdagen, skriver Rydberg, att ”presterna i lag- och ekonomiutskottet, trofast understödde […] de adlige medlemmarne inom samma utskott”. De avslog motionen om husagans avskaffande. ”Tomtebissen blef alldeles icke förvånad”, skriver Rydberg, ”ty han känner sitt folk. Husagans afskaffande hade varit en seger åt kristendomen, således helt naturligt ett nederlag åt presteståndet.” (s. 217 f)

Här märker man att Rydberg är riktigt upprörd och arg. Han skriver: ”Om hädanefter en tjenarinna, under sken af husaga, misshandlas, då hon ej vill befrämja en djurisk husbondes onda lustar” eller om ”hädanefter en svensk man, som genom fritt kontrakt förbundit sig att tjena en annan svensk man, till följe af denna öfverenskommelse blir bunden vid prygelbänken och piskad blodig, allt under förevändning af *skälig* husaga, så må de ihågkomma, att det är *presterna*, hvilka de hafva att tacka för detta”. (s. 218 f)

Han låter tomtebissen med en ironisk ton säga att han hyser vördnad för ”det svarta ståndet” men att den är

> (uppriktigt taladt) blandad med ett slags instinktmessig fasa (utan tvifvel härledande sig från nervsvaghet), så att han erfar en högst oangenäm känsla (ungefär som då han trampar på en orm), när han skådar en gestalt insvept i svart kaftan, med sänkt panna, helig uppsyn och irrande, halfbeslöjad blick. (s. 215 f)

I *Tomtebissen* möter vi alltså Rydberg som en gårdstomte som har utvecklats till en politiskt radikal liberal – en ”bisse” med röd luva. Vid den här tiden sympatiserade Rydberg fortfarande

med den franska revolutionens män och kvinnor.

Det är en förlust att Rydbergs artiklar i *Tomtebissen* inte blivit tagna på fullt allvar inom den tidigare forskningen. Men det är glädjande att de har fått en större uppmärksamhet idag och studeras för vad de är, nämligen radikala, liberala politisk-satiriska artiklar som inte bara tar upp händelser på 1850-talet utan också ger oss en tankeställare över de likheter som finns mellan de stora frågorna på 1850-talet och vår egen samtid.